

мында одағай сөздер бар *ойбай салды, аһ ұрды, ай-шай деспей, ай-шайға қарамай* сияқты тұрақты тіркестер ауызекі сөйлеу стилінде, көркем әдебиетте жиі қолданылады. Құрамында одағай сөздер болғанымен бұл тіркестер түгелімен одағай сөздерге жатпайды.

Эмоцияның күштілігі қолданыста одағайлардың де етістігімен тіркесуі арқылы жасалған тілдік бірліктер арқылы да білдіріледі. «Одағайлар көбіне де етістігімен тіркесе келе, кейбір жағдайда сол етістікпен өзара жымдасып, мағыналық жағынан өзгеріске ұшырап, одағай категориясынан ауысып кетеді. Мысалы, *Я деген! Уа деген! Апырай десе! Ой десе! Бәсе деймін!* сияқты тіркестерді мағына жағынан бөлшектеу қиын» [2, 567]. Мысалы:

- *Апырай, бәсе деймін-ау осы нәрсе мана-*

дан бері біздің ойымызға не қып келмеген?!-десіп жігіттер қуанысып қалды (Қ. Жұмаділов).

Қорыта келгенде адамның түрлі эмоцияларын білдіруде одағайлар арқылы жасалған экспрессивті құрылымдың рөлі зор.

1. Байтұрсынов А. Тіл тағлымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 448 б.

2. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002. – 784 б.

Язык в своей коммуникативной функции используется не только для выражения мыслей, но и для выражения субъективного отношения говорящего. В данной статье рассматривается эмоционально-экспрессивная функция междометий.

Language in its communicative function is not only used to express thoughts, moreover for the expression of the subjective attitude of the speaker. This article focuses on the emotional and expressive function interjections.

С. М. Иманқұлова

ШАҚ ТҮРЛЕРІ МЕН ҚЫЗМЕТТЕРІ

Шақ категориясы етістіктің ең басты, негізгі категорияларының бірі болып саналады. Айналадағы қимыл-әрекеттердің барлығы да белгілі бір мезгілге қатысты жүзеге асырылады. Етістікті мезгіл ұғымына қатыстырмай, байланыстырмай жеке сөз табы деп санауға да, анықтауға да болмайды. Шақ етістікті басқа сөз таптарынан ажыратып, ерекшелендіріп тұрады. Ол сонымен қатар тұлғалардың молдығымен де, күрделілігімен де ерекшеленеді.

Іс-әрекет, қимылдың сөйлеп тұрған кезде, одан бұрын немесе кейін өтуіне байланысты осы шақ, өткен шақ, келер шақ түрі барлық ғалымдарда бірдей анықталғанымен, оның түрін, көрсеткіштерін тануда зерттеуші ғалымдар арасында пікірталастар туындайды.

Шақтың өзіне тән тұлғалары мен атқаратын қызметтері адамның сөйлеу кезінде айқындалады. Табиғи заңдылық бойынша, қимыл-әрекет сөйлеп тұрғанға дейін немесе сөйлеп тұрған кезде не сөйлеп болғаннан кейін болатыны анық. Бірақ сол кездегі амалдардың қай шақта орындалғандығын ажырату біршама қиындықтар тудырады. Оның себебі, біріншіден, шақтардың өзара жігі жымдасып жатқанында болса, екінші жағынан шақ пен рай категориясының мазмұны мен формасының ажыратылмағандығында жатса керек. Мысалы, *барар еді, баратын еді, бармақ еді, барған еді, барып еді, барар*

ма еді, жсығылып қала жаздап еді, айтқысы келіп отыр екен және т.б. құрылымдарды бір шаққа немесе бірнеше шаққа қатыстыру қиындық тудыратыны рас.

Айтушы немесе сөйлеуші не нәрсені сөз етсе де, өзінің ойын, көзқарасын мезгілмен байланыстыра айтады. Сондықтан рай мен шақ ұғымдары бір-бірімен байланысты болып келеді. А. Ысқақовша айтқанда, «Шақ категориясы рай категориясына қарағанда, әлдеқайда кең категория. Өйткені адам сөйлегенде, қашан да болсын, тек амал-әрекеттің тек жалаң өзін ғана емес, оның мезгілі мен орнын да дәйім ойда (көңілде) ұстаумен қатар, өзінің олар жайындағы көзқарасын, қатынасын да білдіреді. Әрине, бұл ерекшелік қашан да болсын, шақпен байланысты, ал шақ тек ашық райда ғана болады; амалды (әрекетті) тек индикатив қана реальді іс (процесс) етіп, оны белгілі бір мезгіл аясында көрсетеді; өзге райларда бұл қабілет болмайды» [1, 314-315 бб.].

Бүгінге дейін қазақ тіл білімі үшін маңызын жоймаған еңбектердің бірі А. Байтұрсыновтың «Тіл – құрал» оқулығы. Онда шақ көрсеткіштері ашық раймен байланысты қарастырылады. Автор осы шақтың екі түрін көрсетеді де, 4 қалып етістіктерінің жіктеулі түрін нағыз осы шақ деп бөліп айтады. Мысалы, *жазамын, жазбаймын,*

жүр, түр, отыр, жат. Ал өткен шаққа етістіктің -ды -ді, -ты, -ті жұрнағы арқылы жіктелген түрін келтірсе, келер шаққа -ар тұлғалы етістіктің жіктелген болымды, болымсыз түрлерін жатқызады.

Етістіктің көсемше, есімше түрлерінде етістікке тән рай, шақ, жақ категорияларын, жекеше, көпше түрлерін көрсетеді. Үнемді, үнемсіз көсемшелердің рай түріне жіктелу үлгісін ұсынады. Ғалым көсемшенің күрделі және аналитикалық формалы етістік құрамында кездесетіндігін байқайды. Есімшені үш топқа бөліп, олардың: осы шақтық есімше, өткен шақты есімше, үйғарынды есімше деген түрлерін көрсетеді. [2, 236-238; 245-251 бб.].

А. Байтұрсыновтың қазақ тілін зерттеуші басқа ғалымдардан артықшылығы – тілдің типологиялық ерекшелігін біліп, тілдік тұлғаларды дұрыс ажырата білуі мен қазақ тіл білімі ғылымына қатысты терминдерді ана тілімізде беруі.

Қазақ тіл білімінің ғылыми-теориялық негізін қалаушылардың бірі, көрнекті ғалым Құдайберген Қуанұлы Жұбанов етістіктің үш шағын және олардың мағыналық топтарын көрсетеді. Өткен шақты тоғыз түрге бөледі: *айғақ өңді өткен шақ, аулақ өңді мойындау өңді, күмән өңді, айғақ баяғылық, аулақ баяғылық, әдетше баяғылық, опық баяғылық, арман баяғылық*, [3, 388-389 бб.] негізінен -п тұлғалы көсемше және -ған тұлғалы есімше арқылы, -ушы, -атын тұлғалары арқылы жасалатынын мысалдар арқылы көрсетеді.

Ал келер шақтың *а) кесімді келер шақ, ә) болжалды келер шақ, в) мақсатты келер шақ, г) тілекті келер шақ* деген төрт түрін береді. Қазіргі грамматикаларда Қ. Жұбанов көрсеткен өткен шақ пен келер шақ бірдей жүретін “сенімсіз төл шақ: жазса игі еді” рай категориясында қаралады. Осы шақты дағдылы осы шақ (қазір ауыспалы осы шақ), дәл осы шақ (қазір нақ осы шақ) деп бөледі. Отыр, түр, жатыр, жүр етістіктерінің морфологиялық түрленуіндегі айырмашылықтары және семантикалық белгілерінің әр түрлі болуына ғалым назар аударып, дәл осы шақты (нақ осы шақ) білдірудегі мағына реңктеріне айрықша тоқталады. Атап айтар болсақ, отыр, түр, жатыр, жүр етістіктерінің осы шақ көрсеткіштері екені; көмекші етістік қызметінде болуы; шақ, жақ қосымшаларын қабылдауы; екі райдың (ашық рай, бұйрық рай) көрсеткіші болуы; қимылдың өту сипаты мағынасын білдіруге қабілеттілігі айтылады.

Н. Сауранбаев шақты ашық райдың ішінде қарастырып, өткен шақты: ескі өткен шақ, же-

дел өткен шақ, бұрын өткен шақ, тыянақсыз өткен шақ деп 4 мағыналық топқа, осы шақты: ауыспалы, нақтылы осы шақ деп екіге, келер шақты: шексіз келер шақ, шекті келер шақ, мақсатты келер шақ деп топтастырады [4, 130-134 бб.].

Шақ категориясы жайлы жазылған монографиялық еңбек – Т. Қордабаевтың “Қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясы” [5] деп аталатын зерттеуі. Ғалым түркі тілдеріндегі шақ категориясының зерттелу тарихынан бастап, қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясы жайын жүйелі түрде, ғылыми тұрғыда баяндайды. Автор етістік шақтарын, оның мағыналық түрлерін былайша топтастырады.

1. Өткен шақ (айғақты, айғақсыз);

2. Осы шақ (нақ осы шақ, жалпы осы шақ, ауыспалы осы шақ);

1. Келер шақ (сенімді келер шақ, сенімсіз келер шақ).

Т. Қордабаев қалып етістіктерін мағыналық ерекшеліктеріне қарап, “жатыр”, “жүр” етістіктерін жалпы осы шақ деп, “түр”, “отыр” етістіктерін нақ осы шақ деп атаса дұрыс болар еді дейді. Бұларды бөлудегі көрсеткіш етіп, “жатыр”, “жүр” етістіктерінің ұзаққа созылатын іс-әрекеттерді білдіруі ғана емес, іс-әрекеттердің арасында үзілістердің болуын, дәл сөйлеу үстінде ол әрекеттердің болып жатпауын негізге алады. Бұдан Т. Қордабаев ойларының Қ. Жұбанов пікірімен келісетінін аңғаруға болады.

Ы. Маманов еңбегінде [6, 156 б.] шақ формаларының мағыналық ерекшеліктерін былай көрсеткен: өткен шақты – жедел өткен шақ, бұрынғы өткен шақ, ежелгі өткен шақ, дағдылы өткен шақ, қатысты өткен шақ деп бес түрге бөліп, олардың арасындағы айырмашылық – әртүрлі мезгілдік мағына білдіруінде емес, әрқайсысына тән өзіндік семантикасында екендігін дәлелдейді.

Келер шақтың үш түрін көрсетеді: ауыспалы келер шақ (жаз+а+мын); болжалды келер шақ (жаз+ар+мын); ниет келер шақ (жаз+бақ+пын).

Ы. Маманов етістіктің осы шағының арнайы грамматикалық морфемасы жоқ, осы шақ қалып етістіктеріне және созылыңқы сыйпатқа жіктік жалғауы тікелей жалғану арқылы жасалады деп нақ осы шақ формасын және ауыспалы осы шақты береді.

1967 жылғы академиялық грамматикада өткен шақ – жедел, бұрынғы, ауыспалы, осы шақ – нақ, ауыспалы осы шақ, келер шақ – болжалды, сенімді (*кіргелі отырмыз*), ауыспалы келер шақ болып мағыналық топтарға ажыратылады.

Морфологияға қатысты еңбектердің ішінде А. Ысқақовтың еңбегін айрықша атау керек. Ғалымның бұл еңбегі ғылыми құнды тұжырымдарымен ерекшеленеді. А. Ысқақов: «Шақ формаларының сыртқы тұлға-түрлеріне қарай да, ішкі мазмұн өзгешелігіне қарай да жіктеуге (таптастыруға) болады. Бірақ, қашан да болсын, мазмұн түрге жетекші болатынын ескергенде, шақтарды да мағыналарына қарай жіктеу әрі олардың мазмұнын тану үшін, әрі баяндау жүйесі ықшам болу үшін қолайлы да, ұтымды болады» [1, 328 б.] деген уәждеме айтып, семантикалық сипаттарына қарай өткен шақты – анық (айғақты) өткен шақ, танық (айғақсыз) өткен шақ, неғайбыл (ауыспалы) өткен шақ; осы шақты – жалпы осы шақ, нақ осы шақ, неғайбыл осы шақ; келер шақты – жалпы (анық) келер шақ, болжалды келер шақ, мақсатты (арнаулы) келер шақ деп топтастырады.

Ғалым Н. Оралбай шақ категориясын ашық рай тұлғаларының ішінде қарастырып, ашық рай мен шақ өте тығыз байланысты деген пікір білдіреді. Ашық райдың көрсеткіші жоқ, бірақ шақ көрсеткіштері ашық райдағы реалді қимылды білдіруге қызмет етеді деп есептейді.

Өткен шаққа – жедел, бұрынғы, ауыспалы, қатыстық өткен шақтарды жатқызса, осы шақтың екі түрін көрсетеді: нақ, ауыспалы осы шақ. Келер шақты – ауыспалы, болжалды, мақсатты деп үшке бөледі [7, 297-304 бб.].

Н. Оралбайдың осы жіктемесімен Б. Қасым [8, 297-304 бб.] да, А. Салқынбай [9, 297-304 бб.] да келіседі. Тек аталған ғалымдарда өткен шақтың қатыстық деген түрі жоқ.

Сонымен, қазіргі қазақ тіл білімінде етістіктің шақ категориясы біршама зерттелгенімен,

әлі де шешуін таппаған мәселелер баршылық. Осы шақ пен келер шақты тануда үлкен алшақтық болмағанымен, өткен шаққа келгенде басы ашылмаған жайттарға тап боламыз. Өткен шақтың ғалымдар еңбектерінде түрлі қырынан қарастырылып, әртүрлі мағыналық топтарға бөлініп, түрліше аталып жүргенін байқаймыз. Мысалы «жедел өткен шақ» деп атап жүрген шақтың түрі күмән туғызатыны рас. Себебі мұнда істің өту сапасы – тез өтуі, кенеттен өтуі, жай өтуі т.б. мүлде сөз болмайды. Ондай реңктер амалдың өту сипаты категориясында қарастырылады.

Бұл аталған грамматикалық категорияның әлі де зерттеуді қажет ететіндігін көрсетеді.

1. Ысқақов А.Ы. Қазіргі қазақ тілі: Морфология. – Алматы, 1991. – 385 б.

2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 446 б.

3. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы: Ғылым, 1966. – 362 б.

4. Сауранбаев Н.Т. Қазақ тілі (Педучилищелерге арналған). – Алматы, – 220 б.

5. Қордабаев Т.Р. Қазіргі қазақ тіліндегі шақ категориясы. – Алматы, 1953. – 116 б.

6. Маманов Ы. Қазіргі қазақ тілі: Етістік. – Алматы: Мектеп, 1966. – 156 б.

7. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007. – 388 б.

8. Оразбаева Ф.Ш., Сағидолла Г., Қасым Б., т.б. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2001. – 534 б.

9. Салқынбай А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы, 2008. – 462 б.

В статье прослеживается история изучения категории времени глагола в трудах известных казахских ученых.

The article traces the history of studying the category of the verb in the works of well-known Kazakh scientists.

Н. А. Исмаилова

ПРИЧИНЫ ПРОНИКНОВЕНИЯ ИНОЯЗЫЧНЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

В настоящее время вопрос о заимствовании иноязычных слов приобрел особое значение в связи с усилением процесса глобализации, появлением новых возможностей информационных технологий. Язык как средство коммуникации связан с культурой многочисленными и сложными связями. Одним из серьезных последствий взаимодействия культур является заимствование лингвистических единиц, одновременно пред-

ставляющее собой определенную фазу в процессе заимствования культурных ценностей.

Проблема заимствования всегда была одной из самых противоречивых в лексикологии. В настоящее время у разных ученых можно встретить прямо противоположные оценки процесса заимствования. Одни ученые считают, рост числа заимствованных иноязычных слов засоряет казахский язык. Другие считают, что заим-